

نقش اسراف در مراسمات مذهبی

فاطمه اوکاتی^۱

چکیده

این مقاله با هدف شناسایی نقش اسراف در مراسمات مذهبی تنظیم و در آن تلاش گردیده تا به این سوال پاسخ داده شود که نقش اسراف در مراسمات مذهبی چیست؟ این تحقیق از نوع تحقیقات توصیفی می‌باشد و روش به کار رفته در آن کتابخانه‌ای بوده است. ابزار به کار رفته در جهت جمع‌آوری داده‌ها، فیش و تحلیل داده‌ها با استفاده از روش تحلیل محتوا انجام شده است. از مهم‌ترین نتایج این مطالعه می‌توان به این مسئله پرداخت که اسراف در اسلام و دیگر مذاهب دینی به معنای هدر رفتن منابع و اموال، مخصوصاً در زمانی که این اموال برای مصارف معتبر و مفید می‌توانستند استفاده شوند، به کار می‌رود. که مصادیق گوناگونی را شامل می‌شود برای نمونه برخی موارد اسراف در مراسمات مذهبی عبارتند از: استفاده از نور زیاد، صرف هزینه‌های بزرگ برای تزئین مکان‌های مذهبی، صرف هزینه‌های غیرضروری، مصرف زیاد غذا در مراسمات دینی؛ علت این کارها را نیز می‌توان در نادانی، خودنمایی، تربیت خانوادگی، فساد اخلاقی، تقلید (الگوپذیری)، رقابت و وسواس افراد جست و جو کرد.

کلیدواژه: اسراف، دینی، مراسم، مذهبی

^۱ - طلبه سطح دو حوزه علمیه کوثر (س) علی‌آباد کتول

مقدمه

خدای متعال انسان را آفرید؛ به او شرافت و کرامت بخشید و برای ادامه حیات جسمانی او نعمت‌های فراوانی را در دل طبیعت به ودیعه نهاد و از این مواهب طبیعی به عنوان خیر، فضل، رحمت و رزق یاد نمود و انسان را برای مصرف صحیح آن‌ها تشویق فرمود. از نگاه قرآن، چگونگی گذراندن زندگی انسان، از جمله نحوه دخیل و خرج او، تأثیری گریز ناپذیر و حتمی بر چگونگی حیات جاودان او در سرای آخرت دارد؛ بر همین اساس است که می‌توان چگونگی مصرف و هزینه کردن اموال را از مباحث مهم دینی دانست و آن را از موضوعات صرفاً اقتصادی، فرهنگی و... قلمداد نکرد.

رعایت مصرف به قدری دارای اهمیت است که بی‌تردید عدم تبیین الگوی مصارف مبتنی بر خواست شارع، از عوامل رشد سرسام‌آور و تاسف‌بار در عرصه‌های گوناگون است؛ اگر پیش از آن که زندگی، ماشینی شود و بحران‌های زیست محیطی، جوامع بشری را مورد تهدید قرار دهد؛ بسیاری این تلقی را داشتند که "مصرف بیشتر یعنی رفاه بیشتر" و کمتر کسی به اهمیت بهره‌وری بهینه از طبیعت می‌اندیشید، امروزه هیچ کس در ضرورت این امر تردید ندارد زیرا هم مرتبط با محیط زیست و هم مرتبط با سهم‌آیندگان از طبیعت است.

با توجه به اهمیت بالای مسئله اسراف مطالعات فراوانی در این زمینه صورت گرفته است که برای نمونه می‌توان به این موارد اشاره نمود: پیشگر (۱۳۸۴) جلوه‌های اسراف از دیدگاه قرآن، درتاج (۱۳۹۲) پیامدهای اسراف و مصرف‌گرایی، اسحاقی (۱۳۸۶) آسیب‌های مادی و معنوی اسراف.

مطالعات انجام شده عمدتاً به مسئله جلوه‌های اسراف و پیامدها و آسیب‌های آن اشاره کرده‌اند و سخنی از نقش اسراف در مراسمات مذهبی نگفته‌اند به همین علت در این مقاله تلاش گردیده تا به این پرسش پاسخ داده شود که نقش اسراف در مراسمات مذهبی چیست؟

دین اسلام، دین اعتدال، میانه‌روی و دوری از افراط و تفریط است. قرآن مجید درباره صفات "عباد الرحمن" می‌فرماید: «و الذین اذا أنفقوا لم یسرفوا ولم یقتروا و کان بین ذلک قواماً؛ آنان کسانی هستند که هرگاه انفاق می‌کنند نه اسراف کنند و نه سخت‌گیری بلکه در میان این دو اعتدال می‌ورزند.»^۱

برخی گفته‌اند اسراف خرج کردن مال است در راه معاصی و اقتار امساک از خرج کردن مال است در راه حق پس مقصود این است که بندگان خدا مال خود را در راه حق صرف می‌کنند. اسراف زیاده روی و اقتار امساک از ادای حق خداست، پس مقصود از آیه این است که مال خود را به زیاده روی و بخل و امساک خرج نمی‌کنند بلکه بطور صحیح انفاق می‌کنند.^۲

این آیه بیانگر یکی از مهم‌ترین مسائل زندگی است که رعایت آن موجب آسایش و آرامش فرد و جامعه شده و باعث گشودن گره‌های مشکلات و برطرف شدن بسیاری از نابسامانی‌های اجتماعی و اقتصادی می‌گردد و می‌توان از آن به عنوان معجزه زندگی یاد کرد و آن مسئله اعتدال در مصرف است.

قرآن کریم در آیات متعدد از اسراف در مصرف نهی نموده است. از جمله این آیه شریفه که می‌فرماید: «کلوا واشربوا و لا تسرفوا؛ بخورید و بیاشامید ولی اسراف نکنید.»^۳ صرفه جویی محبوب خداوند است و بهره‌گیری از زینت و غذا باید دور از اسراف باشد. اسراف در غذا و پرخوری منشاء بسیاری از بیماری‌های جسمی و روحی و مایه سنگدلی است.^۴

کلمه اسراف؛ کلمه بسیار جامعی است که هر گونه زیاده‌روی در کمیت و کیفیت و بیهوده‌گرانی و اتلاف و مانند آن را شامل می‌شود و این روش قرآن است که به هنگام تشویق به استفاده کردن از مواهب آفرینش فوراً جلو سوء استفاده را گرفته و به اعتدال توصیه می‌کند.^۵ علاوه بر قرآن مجید روایات فراوانی نیز بر این امر تأکید دارند. امام باقر(ع) می‌فرماید: «همه کمال (انسان) در سه چیز است؛ خوب فهمیدن دین، صبر نمودن بر مصیبت و تقدیر معیشت.»^۶ همچنین شیخ طوسی به سند خود از شخصی به نام حسین نقل می‌کند: شنیدم

۱- سوره مبارکه فرقان، آیه ۶۷

۲- طبرسی، تفسیر مجمع البیان، ج ۱۷، ص ۲۲۳

۳- سوره مبارکه اعراف، آیه ۳۱

۴- قرائتی، تفسیر نور، ج ۴، ص ۵۴

۵- مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۶، ص ۱۴۹

۶- عاملی، وسائل الشیعه، ج ۱۷، ص ۶۵

شخصی به امام صادق (ع) عرض می‌کرد: «به ما گفته‌اند؛ اقتصاد و تدبیر در معیشت نیمی از کسب است.» حضرت (ع) فرمود: «نه؛ بلکه این کار همه کسب است و از جمله دین و دین‌داری تدبیر در معیشت»^۱

امام علی (ع) می‌فرماید: «حسن تدبیر و پرهیز از حیف و میل از حسن سیاست است.»^۲ و در روایتی دیگر می‌فرماید: «سوء تدبیر کلید فقر است.»^۳

رابطه اسراف و دوری از خدا

از آنجا که هر بعد روحی انسان در بعد دیگر مؤثر است، بالطبع انحراف و کروی در یک بعد به انحراف در سایر ابعاد منجر می‌شود. اسراف و تجاوز از حد در امور مادی و معنوی هم‌چون معصیت با چشم، گوش، زبان و... موجب کم رنگ شدن احکام الهی در مقابل آدمی و در نتیجه تکذیب حق می‌شود؛ اینجاست که آدمی به تدریج از خداوند دور شده و از نعمت هدایت الهی محروم می‌شود و این یک سنت قطعی و لایتغیر الهی است که هدایت معنوی در پرتو عمل به دستورات خدا و پرهیز از گناه و محرمات به دست می‌آید. در غیر این صورت فراموشی یاد خدا توسعه می‌یابد و به تدریج زندگی فردی و اجتماعی مردم دچار سردرگمی و بی‌هدفی می‌شود؛ اعتمادها به یکدیگر کم می‌شود، روحیه ایثار و فداکاری و کارگشایی از جامعه رخت برمی‌بندد، عاطفه و ترحم کاهش می‌یابد، مردم در کارهای خلاف شرع بر یکدیگر سبقت گرفته و از انجام اعمال و افعال خیر و پسندیده دریغ می‌ورزند. اسراف نیز عاملی برای دور شدن دل‌ها، زیاد شدن فاصله طبقاتی، بی‌تفاوت شدن و ده‌ها عارضه دیگر روحی- اجتماعی است که جامعه را از درون می‌پوشاند.^۴

امیرالمومنان علی (ع) می‌فرمایند: «هر چیزی بیشتر از اقتصاد (میان‌روی) اسراف است.»^۵ همچنین در جایی دیگر در این باره فرمودند: «زیاده‌روی و اسراف مکن؛ زیرا بخشش اسراف‌کار مورد ستایش نیست و تنگدستی او هم مورد ترحم واقع نمی‌شود.»^۶

۱- طوسی، امالی، ص ۶۶۶

۲- آمدی، غررالحکم و دررالکلم، ص ۳۱۲

۳- محمدی ری شهری، الگوی مصرف از نگاه قرآن و حدیث، ج ۵، ص ۴۳۷

۴- نیلی‌پور، بهشت اخلاق، ص ۴۴

۵- حرانی، تحف العقول، ص ۵۶

۶- آمدی، غررالحکم و دررالکلم، ص ۳۴

انواع اسراف

الف) عقیدتی

در آیاتی،^۱ انکار خداوند و پیامبران، شرک به خدا و بت‌پرستی و ایمان نیاوردن به آیات الهی اسراف معرفی شده، آن را موجب بروز دشواری‌های فراوان در زندگی دنیا و عامل نابینایی انسان در آخرت و گرفتاری در عذاب دردناک و ماندگار می‌شمارد.^۲ آیات آغازین سوره انبیاء نیز مسرفان را مخالفان انبیا در طول تاریخ و ستمگر وصف می‌کند و به سرانجام هلاکت‌بارشان اشاره دارد.

ب) اخلاقی و رفتاری

ارتکاب گناهان و گرایش به مادیات و قطع علاقه از خداوند، موجب خروج انسان از راه حق شده، او را در یکی از منازل تاریک اسراف قرار می‌دهد.^۳ برخی، توجه بیش از حد به امور غیر مهم، چون مسائل دنیایی در مقابل امور آخرتی و اصالت بخشیدن به دنیا در مقابل خدا را نوعی اسراف شمرده‌اند؛ مانند کسی که سرمایه‌ای گران را در برابر امری ناچیز هدر دهد.^۴ از دیگر مصادیق اسراف در زمینه امور اخلاقی، انحراف جنسی است.^۵ قوم لوط، نخستین کسانی بودند که از زنان روی‌گردانده، به همجنس‌بازی گراییدند. حضرت لوط(ع) در آیات ۸۰-۸۱ سوره اعراف آنان را از اسرافکاران شمرده و از ارتکاب این عمل زشت، پرهیز داده است.^۶

ج) اجتماعی

استبداد، خودکامگی، استکبار، استثمار، خونریزی، ستم و هرگونه فساد اجتماعی از مصادیق بارز اسراف به شمار می‌رود.^۷ خداوند در آیه ۳۲ سوره مبارکه مائده، پس از بیان نزاع هابیل و قابیل که سرانجام آن تحقق نخستین فساد بر روی زمین بود، بنی‌اسرائیل را از ریختن خون بی‌گناهان و فساد بر زمین نهی کرده و از فسادهای اجتماعی آنان به اسراف تعبیر می‌کند.^۸

۱- سوره مبارکه طه، آیه ۱۲۴/ سوره مبارکه غافر، آیه ۳۴ و ۳۵

۲- طبری، جامع البیان فی تفسیر القرآن، ج ۲۴، ص ۷۸

۳- حسینی میلانی، التحقیق فی نفی التحریف عن القرآن الشریف، ج ۵، ص ۱۱۱

۴- فخررازی، تفسیر کبیر، ج ۱۷، ص ۵۲

۵- طبرسی، مجمع البیان، ج ۴، ص ۶۸۴

۶- فخررازی، تفسیر کبیر، ج ۲۸، ص ۲۱۸

۷- مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۱۵، ص ۳۰۷

۸- سالاری و بیگزاده، «بررسی ظرافت‌های بلاغی تربیتی آیه ۳۲ سوره مائده در پیشگیری از وقوع جرم قتل عمد»، ص ۱۲

۳) تربیت خانوادگی

از خصوصیات و ویژگی‌های اساسی انسان، تربیت‌پذیری اوست. انسان برخلاف سایر حیوانات که اساس حرکات آن‌ها منشأ غریزی دارد، شالوده شخصیتش را تربیت خانوادگی او تشکیل می‌دهد. روان‌شناسان سه عامل وراثت، خانواده و محیط خارج را از عوامل مهم تربیت انسان شمرده‌اند و از نظرگاه بعضی، عامل خانواده از دو عامل دیگر، یعنی وراثت و محیط، اهمیت بیشتری دارد. زیرا یک مادر خوب به صد استاد و آموزگار می‌ارزد. طفلی که در دامن مادر خود به خواب رفته نسل آتیه را تشکیل می‌دهد و کیفیت اخلاقی و شخصیت وی در آتیه، مربوط به سرمشق و تربیتی است که از نخستین مربی خود یعنی مادر گرفته است. امام علی(ع) در این مورد می‌فرماید: «همانا قلب نوجوان هم چون زمین خالی از هر بذری است که هرچه در آن پاشیده شود می‌پذیرد.»^۱

این نکته در روایات اهل بیت عصمت(ع) و نیز در علوم تربیتی مسلم است که موثرترین روش در تربیت، روش عملی است و کودک قبل از این که به گفته‌های والدین خود توجه داشته باشد، از حرکات و اعمال آنان الگو می‌گیرد. بر این اساس روشن است فردی که در خانواده‌ای تربیت و رشد یافته که بزرگ‌ترهای آن، الگوی صحیحی برای مصرف نداشته و به هر دلیلی که هست، به زیاده‌روی و بی‌بند و باری در مصرف خو گرفته‌اند، این روش نیز همانند سایر جهات اخلاقی در ساختار روحی او تأثیر خواهد گذاشت و چنین خانواده‌های ولخرجی فرزندان اسراف‌کار را تحویل جامعه خواهند داد.

۴) فساد اخلاقی

برخی از مردم، طوری‌اند که زمینه اسراف را باید در شخصیت اخلاقی و روحی آنان جستجو کرد؛ زیرا شخصی که خود را به تجاوز و قانون‌شکنی عادت داده و به گناه و سرکشی خو گرفته است. معمولاً نمی‌تواند فرد معتدلی در امور مالی‌اش باشد و همواره بر اساس پیروی از هوی و هوس، در پی ارضای تمایلات افسار گسیخته خویش می‌باشد و سرمایه خود را در راه تأمین خواسته‌ها و عادات زشت و هوسبازانه‌اش به هدر خواهد داد. امام باقر(ع) فرمود: «اسراف‌کنندگان کسانی هستند که محرمات را جایز می‌شمارند.»^۲ چنین افرادی در عین حالی که یقین دارد با این ولخرجی‌ها اموال و زندگی خویش را نابود می‌سازند؛ اما چون یک شخصیت بی‌حد و مرز بار آمده و تعادل شخصیتی خویش را از دست داده‌اند لذا دیگر از چیزی باکی ندارند، مانند فردی که به مواد مخدر اعتیاد دارد با وجود اینکه می‌داند اعتیاد بخش مهمی از سرمایه زندگی خود و خانواده‌اش را بلعیده و نابود خواهد کرد و از این راه ضررهای بی‌شمار جسمی و روحی نیز بر او وارد می‌آید، باز هم از این عمل

۱- نهج البلاغه، نامه ۳۱

۲- محمدی ری شهری، میزان‌الحکمه، ج ۴، ص ۸۴

نادرست خویش دست بر نمی‌دارد و این جز نداشتن یک شخصیت معتدل و اراده محکم برای تصمیم‌گیری و کنترل خواهش‌های نفسانی نیست.

(۵) تقلید (الکوپذیری)

تقلید و الگو پذیری از عوامل بسیار مهم در تربیت بشر است. انسان همیشه می‌خواهد زندگی‌اش را با کسانی که در نظر او شرافت و موفقیت دارند هماهنگ سازد. این احساس اگر همراه با هدایت عقل و انتخاب الگوهای مناسب و صحیح باشد، انسان را در جهت رشد کمالات و فضایل اخلاقی به پیش می‌برد. و بر عکس، چنانچه این خوی انسانی با تعصب، جهل و خواسته‌های نفسانی همراه شود، نتایجی خطرناک و زیانبار در زندگی انسان دارد؛ که این خود به بزرگ‌ترین مانع در طریق هدایت انسان مبدل خواهد شد، در قرآن مجید کسانی که بطور کورکورانه و بدون تعقل و تأمل از گذشتگان‌شان تقلید می‌کنند را مورد مذمت قرار داده است و می‌فرماید: «وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ اتَّبِعُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ قَالُوا بَلْ نَتَّبِعُ مَا أَلْفَيْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا» هنگامی که به آن‌ها گفته شود از آنچه خدا نازل کرده است پیروی کنید، می‌گویند: بلکه ما از آنچه پدران خود را بر آن یافتیم پیروی می‌نمائیم.^۱

امروزه بسیاری از جوامع اسلامی تحت تاثیر فرهنگ غرب قرار گرفته و متد زندگی آن سرزمین را سرلوحه زندگی خویش قرار داده و در دام خطرناک اسراف و تبذیر گرفتار مانده است.

از چند دهه تا کنون کشورهای اسلامی از الگوی مصرفی که از فرهنگ مصرفی غرب گرفته شده پیروی می‌کنند، فرهنگی که ارزش انسان را تجملات زندگی‌اش به مقدار چیزی که می‌خرد می‌سنجد. همچنین سبک زندگی گران، بصورتی که حتی برخی کشورهای صنعتی نیز نمی‌توانند آن را تحمل کنند، در کشورهای اسلامی که فقیرند الگوی فخر فروشی شده است.

قربانیان این نوع رقابت، به زندگی فراتر از مقدرات‌شان ناگزیر می‌شوند و برای تامین کسری ناشی از اختلاف درآمد با خرج غیرمنطقی به روش‌های فاسد و غیراخلاقی پناه می‌آورند، در نتیجه مصرف کل، افزایش و پس‌انداز کاهش یافته و تشکیل سرمایه‌ای که بر پس‌اندازهای داخلی مبتنی باشد ناکافی باقی می‌ماند. از آن جا که بیشتر کالاها و خدمات لوکسی که متضمن فخرفروشی و مباحات است، سرچشمه‌ی خارجی دارد، تقاضای پول خارجی افزایش بسیاری می‌یابد و برای پر کردن شکاف بین عرضه و تقاضای پول چاره‌ای جز گرفتن قرض از خارج که به افزایش و فشار بیشتر بر منابع در آینده کمک می‌کند، نیست.^۲

۱- سوره مبارکه بقره، آیه ۱۷۰

۲- چپرا، اسلام و چالش‌های اقتصادی، ص ۴۱۰

۶) رقابت

یکی از عوامل رشد بشر روحیه رقابت و مقایسه‌گری است اما باید متوجه بود که اگر رقابت، رقابت سالم و سازنده بود باعث پیشرفت خواهد شد؛ چنانکه قرآن مجید ما را به مسابقه و رقابت بسوی خیرات و مسارعت سازنده دعوت می‌نماید: «فَاسْتَبِقُوا الْخَيْرَاتِ» در نیکی‌ها و اعمال خیر، بر یکدیگر سبقت جویید.^۱

و اگر رقابت با جهت منفی صورت گیرد، قطعاً هر که سریع‌تر باشد؛ زودتر به هلاکت خواهد رسید، چنانچه کسانی هستند که بخاطر چشم و هم‌چشمی و کم‌نیاموردن از حریفان در مصرف و تجمل‌گرایی آن چنان سرعت می‌گیرند؛ که به کوتاه‌ترین مدت همه چیز را قربانی این رقابتِ عاری از عقل و حاکمی از جهل می‌نمایند.

۷) وسواس

وسواس یک نوع بیماری روانی است که اضافه بر هدر دادن عمر و فرسودن اعصاب باعث تحلیل رفتن قوای روحی و جسمی نیز می‌شود؛ به عنوان مثال، شخصی که در وضو یا غسل گرفتار وسواس است، به خیال این که وضو و غسلش بهتر و کامل‌تر انجام می‌گیرد چند برابر افراد معمولی آب مصرف می‌نماید و باعث اسراف در منابع طبیعی می‌گردد. حضرت پیامبر(ص) روزی از کنار سعد می‌گذشت و او در حال وضو گرفتن بود (وگویا اسراف می‌کرد) حضرت فرمود: «ای سعد! اسراف مکن.» سعد عرض کرد: «ای پیامبر خدا! آیا در وضوء هم اسراف هست؟» حضرت فرمود: «آری، گرچه در کنار نهر باشی.»^۲ وقتی مصرف زیاد آب برای وضو در کنار نهر اسراف باشد در شرایط فعلی که با تلاش‌ها و هزینه‌های هنگفت آب بدست می‌آید تکلیف روشن است.

۱- سوره مبارکه بقره، آیه ۱۴۸

۲- مجلسی، بحارالانوار، ج ۷۵، ص ۳۰۳

نتیجه‌گیری

در آخر این نوشتار به این نتیجه می‌توان رسید که در قرآن مجید بطور متعدد از اسراف به عنوان یک صفت مذموم یاد شده است و در روایات معصومین (ع) دعوت به اعتدال و اقتصاد و دوری از اسراف و تبذیر در مصرف مورد تاکید قرار داده شده و برای مصرف اموال، الگویی صحیح را بیان شده است.

اسراف به خودی خود مذموم است اما اسراف در مراسمات مذهبی از مذمت بیشتری برخوردار است چرا که نخستین گام برای برگزاری مراسمات مذهبی توجه به سیره ائمه (ع) است؛ پس باید مراقب بود تا در برگزاری این مراسمات اسراف صورت نگیرد؛ مسلماً امامان معصوم (ع) از بریز به پاش‌های بی‌مورد راضی نیستند.

اسراف و اسراف‌گری در مراسمات مذهبی پیامدهای بسیار تلخ و ناگوار را به همراه دارد که برای نمونه می‌توان به این موارد نمود: استفاده از نور زیاد، صرف هزینه‌های بزرگ برای تزئین مکان‌های مذهبی، صرف هزینه‌های غیرضروری، مصرف زیاد غذا در مراسمات دینی و نیز برای این پدیده‌ای شوم، می‌توان علل و عواملی هم چون: جهل و نادانی، خودنمایی، فساد اخلاقی، تقلید و الگوپذیری، رقابت، وسواس و ... را نام برد.

منابع و مآخذ

* قرآن کریم

* نهج البلاغه

- ۱) طبرسی، فضل بن حسن، تفسیر مجمع البیان، قم: انتشارات ناصر خسرو، چاپ اول، ۱۳۶۷
- ۲) مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، تهران: انتشارات دارالکتب الاسلامیه، چاپ بیست و پنجم، ۱۳۶۹
- ۳) قرائتی، محسن، تفسیر نور، تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، چاپ پنجم، ۱۳۸۲
- ۴) عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، تهران: انتشارات اسلامیه، چاپ نهم، ۱۳۸۷
- ۵) طوسی، محمد بن حسن، امالی، قم: انتشارات اندیشه هادی، چاپ دوم، ۱۳۹۴
- ۶) آمدی، عبدالواحد، غررالحکم و دررالکلم، قم: مؤسسه دارالکتاب، ۱۳۶۷
- ۷) محمدی ری شهری، محمد، الگوی مصرف از نگاه قرآن و حدیث، قم: دارالحديث، ۱۳۸۸
- ۸) نیلی‌پور، مهدی، بهشت اخلاق، قم: موسسه تحقیقاتی حضرت ولی عصر(عج)، چاپ سوم، ۱۳۸۶
- ۹) حرانی، حسن بن علی، تحف العقول، قم: موسسه فرهنگی دارالحديث، چاپ پنجم، ۱۳۹۳
- ۱۰) حسینی میلانی، علی، التحقیق فی نفی التحریف عن القرآن الشریف، تهران: انتشارات جامع‌نگر، چاپ اول، ۱۳۶۹
- ۱۱) فخررازی، محمد بن عمر، تفسیر کبیر، تهران: انتشارات اساطیر، چاپ پنجم، ۱۳۷۹
- ۱۲) سالاری، امیرحمزه، بیگزاده، زهرا، «بررسی ظرافت‌های بلاغی تربیتی آیه ۳۲ سوره مائده در پیشگیری از وقوع جرم قتل عمد»، نشریه مطالعاتی قرآنی، شماره ۲۶، ۱۳۹۹
- ۱۳) نراقی، احمد بن محمد، عوائد الایام، تهران: موسسه بوستان کتاب، چاپ اول، ۱۳۷۵
- ۱۴) عیاشی، محمد بن مسعود، تفسیر عیاشی، قم: انتشارات ذوی القربی، چاپ اول، ۱۳۹۵
- ۱۵) سایت <https://dana.ir/>، ۱۴۰۳/۲/۲۴، ساعت ۲۲
- ۱۶) سایت <https://www.tasnimnews.com/>، ۱۴۰۳/۲/۲۶، ساعت ۱۴:۳۰
- ۱۷) سایت <https://article.tebyan.net/>، ۱۴۰۳/۲/۲۶، ساعت ۱۸:۴۵
- ۱۸) سایت <https://www.shahrekhabar.com/>، ۱۴۰۳/۲/۳۰، ساعت ۲۱
- ۱۹) مجلسی، محمد باقر، بحارالانوار، تهران: انتشارات اسلامیه، چاپ چهارم، ۱۳۸۴
- ۲۰) محمدی ری شهری، محمد، میزان الحکمه، قم: موسسه دارالحديث، چاپ دوازدهم، ۱۳۹۱
- ۲۱) چپرا، محمدعمر، اسلام و چالش‌های اقتصادی، تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، چاپ دوم، ۱۳۸۶